

ІДЕОЛОГІЧНІ ФОРМИ ТА ЦІННІСНІ МОДИФІКАЦІЇ ПАТРІОТИЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ (НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ МОДЕРОВАНИХ ГРУПОВИХ ДИСКУСІЙ)

Максим Єнін

Національний технічний університет України «Київський політехнічний університет імені
Ігоря Сікорського»

ORCID: 0000-0002-3835-2429

Анотація. В статті розглянуто основні ідеологічні форми та особливості мобілізаційних практик патріотизму, виявлено його ціннісні модифікації у свідомості української молоді, фактори мотивації та демотивації участі у військовій мобілізації, відношення до строкової військової служби. Стаття базується на емпіричних даних соціологічного дослідження, яке було проведено автором з представниками української молоді (жовтень 2017 – січень 2018 рр.) в рамках міжнародного дослідницького проекту «Один мільйон голосів – 2» та теми грантового проекту Міністерства освіти і науки України: «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України».

Ключові слова: патріотизм, етнічний та громадянський патріотизм, історична пам'ять, ідеологічні форми патріотизму, мобілізаційні практики патріотизму, молодь.

Актуальність теми. Системна криза, в якій вже довгий час перебуває українське суспільство, а також трагічні події з кінця 2013 р., пов'язані з гибеллю громадян в Києві та Одесі, війною на Донбасі та втратою Кримського півострову, висувають на одне з перших місць проблему підтримання загальнонаціональної солідарності, збереження і відтворення духовних і соціокультурних цінностей, серед яких основоположною є ідея патріотизму. Цементуючи систему загальнонаціональних цінностей, патріотизм є основою загальноукраїнської ідентичності, державного будівництва і національної безпеки. Але яким чином в умовах кризи державних інститутів можливе відродження патріотичної ідеї та виховання громадян-патріотів в Україні? Вирішення цієї проблеми ускладнено культурно-історичною диференціацією українських регіонів. На цій проблемі спекулюють внутрішні екстремістські сили, зокрема, праворадикального та сепаратистського ідеологічного спрямування, а також зовнішні суб'єкти, в першу чергу шовіністично налаштовані представники правлячого класу в РФ.

З іншого боку, патріотизм є джерелом легітимності політичної влади, а отже джерелом існування національної держави, яка в умовах глобалізації переживає кризу і все частіше лунають заклики про заміну патріотизму як старіючої цінності космополітизмом. Наряду з цією тенденцією існує й протилежна тенденція – патріотизм абсолютизується,

ототожнюється з ксенофобією, національною нетерпимістю до всього іноземного, стаючи джерелом міжнаціональної конфронтації.

Метою даної статті є виявлення основних ідеологічних форм, яких може набувати патріотизм, особливостей його мобілізаційних практик, а також його ціннісні модифікації у свідомості української молоді. Додатковими завданнями нашого дослідницького колективу під час проекту було виявлення факторів, що мотивують/демотивують молодь приймати участь у військовій мобілізації, відношення до проходження строкової служби. Актуальність постановки даного дослідницького питання зумовлена інтенцією державної влади останніх трьох років робити особливий акцент на військовій складовій патріотичного виховання дітей та молоді, а також формуванням нормативно-правової бази з акцентом на військову мобілізацію. Так, в редакції Концепції національно-патріотичного виховання «пріоритетне місце відводиться військово-патріотичному вихованню, зорієнтованого на формування у зростаючої особистості готовності до захисту Вітчизни, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України як особливому виді державної служби» (Додаток до наказу, 2015). В Концепції також зазначається: «Робота з військово-патріотичного виховання учнівської молоді має проводитися комплексно, в єдності всіх його складників спільними зусиллями органів державного управління, а також освітніх закладів, сім'ї, громадських організацій та об'єднань, Збройних Сил України, інших силових структур. Системна організація військово-патріотичного виховання молоді має бути спрямована на підготовку її до оволодіння військовими професіями, формування

психологічної та фізичної готовності до служби в Збройних Силах, задоволення потреби підростаючого покоління у постійному вдосконаленні своєї підготовки до захисту Вітчизни» (Додаток до наказу, 2015). На державно-законодавчому рівні в законі «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій і Луганській областях» задекларована мета відновити суверенітет над тимчасово окупованими територіями, забезпечення національної безпеки і оборони, відсіч і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій і Луганській областях (Закон України, 2018).

Закономірно, що попередню оцінку результативності даної мети повинні дати відповіді на запитання: як молодь сприймає службу в армії, наскільки престижною вважається професія військовослужбовця?

Емпірична база дослідження.

На сьогоднішній день валідних соціологічних досліджень патріотизму в Україні немає, нами були зроблені одні з перших кроків в цьому напрямку. Нашою дослідницькою групою проведено в Україні 8 модерованих групових дискусій (МГД) протягом жовтня 2017 – січня 2018 рр. Загальна вибірка – 58 опитаних представників молодіжної когорти населення у віці від 17 до 20 рр., які є членами громадських організацій, органів студентського самоврядування, місцевих ініціатив. Ці МГД є частиною міжнародного дослідницького проекту «Один мільйон голосів – 2», що проводився для міжнародної молодіжної громадської організації YMCA і мав на меті вивчення ціннісних орієнтацій, проблем та

очікувань молоді різних країн у період входження у доросле життя. Національний координатор проекту в Україні – Генеральний секретар Громадської Співки «YMCA України», кандидат юридичних наук – В. А. Сербулов. Науковим керівником цього проекту в Україні є автор цієї статті, асистував йому О. Бевзюк-Волошин, магістрант кафедри соціології, Національного технічного університету України «Київський політехнічний університет імені Ігоря Сікорського».

Проект відбувався за сприянням та інформаційної підтримки Міністерства молоді та спорту України. Окремі тематичні блоки цих МГД, що стосувались життя молоді, були частиною грантового проекту Міністерства освіти і науки України на тему: «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України». Науковий керівник грантового проекту – кандидат історичних наук – С. Чолій, який наразі є одним із провідних дослідників в галузі військової історії в Україні (Чолій, 2016; Cholij, 2013).

Методика дослідження націлена на визначення того, як в різних дискурсах відбувається інтерпретація патріотизму та понять, пов'язаних з ним (країна, держава, народ, нація, мобілізація, військова служба і т.д.). Дослідницький гайд складався з трирівневої структури питань: 1) Прагнення та очікування молоді. Як би Ви визначили поняття «патріотизм»? Чи вважаєте Ви сучасну українську молодь патріотичною? Чому? 2) Проблеми та перешкоди. Як ви ставитеся до проходження строкової військової служби? Як Ви думаєте, які фактори мотивують та демотивують молодь приймати участь у військовій мобілізації? 3) Рішення та ідеї. Які форми участі, на Вашу думку, є ефективними у допомозі

збройним силам України або держави в цілому: військова мобілізація, строкова військова служба, волонтерство та ін. Яка історія, на Вашу думку, є надихаючою, є хорошим прикладом в контексті добровільної військової мобілізації? Чим запам'яталась Вам ця історія і чим саме вона надихає?

Ідеологічні форми патріотизму та мобілізаційні практики

Як правило, сутність патріотизму осмислюється різними авторами у філософських категоріях як моральний і політичний принцип, соціальне почуття, змістом якого є любов до батьківщини і готовність заради неї жертвувати своїми інтересами. Зокрема, українські вчені, В. Якунін і Р. Гула, розкривають поняття патріотизм «як філософську категорію, складне соціально-політичне явище, емоційно-психологічний феномен, що проявляється через практичний досвід і відношення до виконання завдань на благо Батьківщини, високу відповідальність за її долю і майбутнє. Патріотизм як цілісна система, що включає в себе реально існуючі почуття, погляди і ідеї, які відображаються у свідомості людини як об'єктивно існуюча соціальна реальність, формує її духовно-перетворювальне відношення до Батьківщини, Вітчизни і держави» (Якунін, Гула, 2015: 11). В соціології в рамках аксіологічного підходу схожим з філософією чином патріотизм розглядається в громадянському ракурсі, як одна з найважливіших духовних цінностей суспільства, соціокультурної спільноти (в системі координат «особистість-батьківщина»), «як морально-емоційний зв'язок, єдність географічних, етнічних, культурних, релігійних, естетичних, історичних характеристик в рамках поняття «батьківщина» (Якунін, Гула 2015: 13).

Визнання високої ціннісної значущості патріотизму зумовлено його здатністю максимально мобілізувати суспільство, зосереджувати і залучати матеріальні та людські ресурси для досягнення певної мети, особливо, в умовах внутрішньої або зовнішньої загрози, здатної порушити стабільність існування суспільства.

Мобілізаційного потенціалу патріотизм набуває через єдність аксіологічного та праксеологічного аспектів в соціальних практиках індивідів: моральні цінності та установки по відношенню до власної країни стають основою діяльності, спрямованої на розвиток її соціальних й виробничих структур. Імпульс до набуття цієї єдності надається правлячими класами, починаючи вже з виникнення перших держав. Як приклад, можна згадати розроблену систему патріотичного виховання, яка мала місце в античній Греції, Спарті, а також в Київській Русі і мала на меті формування відданості державі та правителю.

Особливе місце патріотична риторика отримала на державному рівні у зв'язку з масовим призовом в армію для ведення війн, які в умовах розвитку індустріального капіталізму, національних держав, дефіциту ресурсів та формування колоніальних імперій велись майже постійно. За авторитетною думкою Б. Поузена, націоналізм як ідеологія та політичний рух, збільшує інтенсивність ведення війни, і, зокрема, здатність держав мобілізувати творчу енергію та дух самопожертви мільйонів солдатів. Держави продукують націоналізм для чіткої мети – покращення своїх військових можливостей (Posen, 1993: 81). Закономірно, що військовий конфлікт на Донбасі, поряд з використанням численних соціальних технологій гібридної війни (Yenin, 2016 a: 27-29) та емоційно піднесеними

патріотичними гаслами в медійному просторі, призвів до надзвичайно стрімкого падіння позитивного відношення населення України та Росії один до одного, за даними емпіричних досліджень, проведених з колегами в КМІС (лише протягом року – з травня 2013 р. по грудень 2014 р. майже втричі з обох сторін) (Enin, 2016: 148).

Мілітаризація відбувалась паралельно формуванню інститутів модерну (Tilly, 1990: 67-95). Поява масових армій, які наприкінці XIX ст. досягали мільйон осіб, було успішною практикою з точки зору виживання держави в міжнародній політиці та захисту національного суверенітету (Eckhard, 1989: 129). Патріотична пропаганда, що велась через інститути масової комунікації, сприяла формуванню національної ідентичності та забезпеченню лояльності армійських новобранців та боездатних солдат новоствореним державним утворенням. Більшість з цих солдат були відірваними від своїх локальних спільнот селян з традиційним світоглядом (Hryniuk, 1991: 32). Державні лідери впроваджують обов'язкову освіту та розширюють доступ до університетів з метою формування та трансляції в народні маси національно-культурних кодів (Yenin, 2016 b: 121), а також беруть участь у патріотичній пропаганді. Вважалось, що освіта та культура в форматі стандартизованої національної версії історичного минулого, національної мови, загального набору символів та спогадів полегшить комунікацію військ, підвищать рівень їх солідарності та прихильність декларованим цілям війни, готовність солдат жертвувати своїм життям (Posen, 1993: 85).

Ідея про те, що правлячі класи використовують патріотичні цінності як джерело мобілізації населення характерна для сучасних

конструктивістських теорій. В цих теоріях патріотизм розглядається як політико-ідеологічний конструкт, цілеспрямовано сформований елітними групами через механізм винаходу традицій, так, як це описано у Е. Хобсбаума – суспільних практик напівритуального або символічного характеру, які зазвичай регулюються за допомогою правил, що явно або неявно визнаються. Їх метою є впровадження деяких цінностей і норм поведінки, а засобом досягнення – повторення (Hobsbawm, 1983: 1). Найчастіше традиції винаходились в ході радикального перетворення суспільства, коли швидко руйнувалися соціальні форми, під які відбудовувалися старі традиції, а натомість виникали такі форми, по відношенню до яких ці традиції вже неможливо було використати. Національний патріотизм, на думку Е. Хобсбаума – один з ключових засобів створення національних держав (Хобсбаум, 1998: 74). Ситуації, що нагадують індивідам про їх громадянство постійно асоціюються з символами і напівритуальними діями (прапори, зображення, церемонії, музика, вибори), більшість з яких є винайденими історичними новаціями (Hobsbawm, 1983: 12).

Ці мобілізаційні механізми патріотизму викликають серед деяких вчених конструктивістського спрямування нищівну критику. На думку Кейтеба, захист патріотизму означає фактичну відмову інтелектуалів від цінностей Просвітництва: незалежність розуму, неприязнь до фанатизму та ідолопоклонства, особливо групового. Негативне відношення до патріотизму він пов'язує з його інтелектуальною помилковістю, оскільки її об'єкт – країна є абстракцією, що складається з декількох реальних (територія та ландшафт країни) та багатьох уявних компонентів

(сконструйована з переданих спогадів соціальна пам'ять, істинна та сфальсифікована історія, невидимі або безособові соціальні зв'язки). Патріотизм – це самоідеалізація, груповий нарцисизм, готовність вмерти або вбити за абстракцію, плід уяви. Ця смертоносна форма побудови відносин в групі сприяє захисту і процвітанню релігійного фундаменталізму, сепаратизму, етнічної гордості і т.д. Його моральна ущербність полягає в тому, що він носить деструктивний характер, вимагає наявності ворогів, постійно підтримує міф про реально існуючу загрозу, породжує колективну форму самозамилування і суперечить загальнолюдській моралі (Kateb, 2006: 4-9).

Отже, виходячи з цієї логіки міркувань, сам по собі патріотизм безплідний, вигідний лише в інструментальному сенсі і використовується в політиці як інтегративна цінність. На нашу думку, така позиція є занадто тенденційною, в ній елімінуються позитивні соціальні функції патріотизму, не враховується його історична і соціокультурна динаміка, а також форми, яких він може набувати в конкретних політичних умовах та ідеологічних артикуляціях державних інститутів. В процесі суспільного розвитку патріотизм наповнювався різним соціальним, національним та класовим змістом, мобілізовуючи соціальні практики в різних ідеологічних формах: релігійних, класових, революційних, націоналістичних, громадянських. В Україні релігійні коріння патріотизму набував після прийняття християнства Київською Руссю, коли вірність і відданість християнській вірі об'єднувала народ в єдине ціле. Класова, а одночасно з цим і революційна форма патріотизму характерна для ідеології СРСР, де одним з головних пріоритетів було положення про

історичну місію робочого класу радянського народу бути першопроходьцями в будівництві справедливого безкласового соціалістичного суспільства («радянський патріотизм», «соціалістичний патріотизм»). Але найбільш розповсюдженими ідеологічними формами патріотизму є етнічний та громадянський.

В етнічному патріотизмі (націоналізмі), що характерний в період утворення національних держав, бути патріотом означає перш за все говорити мовою своєї етнічної спільноти, сповідувати її релігію і традиції. В наш час цей вид патріотизму має амбівалентний зміст: здатен мобілізувати і консолідувати етнос, структуруючи і організуючи його на масштабні соціальні дії, але по відношенню до поліетнічних держав-націй (якою є і Україна) може виступати в якості руйнівної сили, відчуженні членів етнічної групи від інших, сприяти виникненню шовінізму, ксенофобії, культурної і релігійної нетерпимості, міжетнічних конфліктів. В своїх теоретичних побудовах більшість теоретиків українського націоналізму та діючих сьогодні націоналістичних організацій в Україні декларують саме етнічний патріотизм.

Громадянський патріотизм закономірно формується з надр етнічного патріотизму (націоналізму) після перетворення окремого народу в державну націю. Якщо етнічний патріотизм не трансформується у громадянський, етнічна ідентичність може використовуватись регіональними елітами у боротьбі за владу, бути умовою виникнення сепаратистських рухів і нових державних (або квазідержавних) утворень. Громадянський патріотизм базується на громадянській ідентичності (єднання політичних націй за принципом «землі»). Бути патріотом означає

мати активну громадянську позицію, дотримуватись вимог закону, виконувати свій конституційний обов'язок, нести відповідальність за політичну і соціальну стабільність, міжетнічну згоду та міжконфесійне взаєморозуміння.

В наш час, в процесі демократизації і глобалізації світової спільноти домінуючою тенденцією є формування патріотизму як прихильності нації-держави, що включає в себе усвідомлення етнокультурних і етноконфесійних відмінностей населення країни. Основоположною умовою формування такого патріотизму є наявність високої політико-правової культури, домінування державних політико-культурних цінностей над етнокультурними і етноконфесійними.

Ю. Хабермас представив ідеї громадянського патріотизму у своїй нормативній моделі «конституційного патріотизму», в якому громадяни держави пов'язані між собою через прийняття демократичних цінностей і прав людини, тобто політична вірність ґрунтується не на спільності етнічного походження, а на нормах, цінностях і процедурах демократичної конституції. Процедури і принципи конституційного патріотизму «мають на увазі умови спільного життя і комунікації між різними життєвими формами, що співіснують на рівних правах...Національним традиціям відповідають колективні ідентичності, що частково співпадають між собою, але які вже не вимагають центральної точки, де вони фіксуються і інтегруються в національну ідентичність. Замість цього абстрактна ідея демократії і прав людини утворюють твердий матеріал, поруч з яким тепер пробиваються проміння національних традицій – мови, літератури та історій власної нації»

(Хабермас, 2005: 130). Отже, конституційний патріотизм передбачає демократичний устрій, формулювання умов суспільного договору, контракту між громадянами та владою. Як показали історико-соціологічні розвідки П. Кутуєва, успішну економічну політику здатна реалізовувати демократична держава, яка сприяє розвитку, функціонуючи у середовищі плюралістичного політичного суспільства, позаяк таке оточення усуває перешкоди на шляху реалізації творчого потенціалу соціальної дії (Кутуєв, 2016: 372). В той же час, націоналізм як культурна програма модерну, не будучи функціонально пов'язаним із ліберально-демократичним устроєм, за певних обставин може мати вибіркочу спорідненість із ним (Кутуєв, 2005: 159).

Конструювання кордонів «свій – чужий», просторових, часових, символічних, явлень про «ми-спільноту» та спільне походження; формування системи норм та цінностей всередині певної спільноти; створення державних символів, через які держава заявляє про свою ідентичність та суверенність; міфологізація та героїзація подій історії, які символізують єдність нації – мобілізаційні механізми, які перетворюють патріотизм на могутній інтегруючий засіб соціальної (національної) спільноти.

Одне з центральних місць у формуванні патріотизму займає історична пам'ять. Будучи саморефлексивною інтерпретацією національної спільноти свого минулого (а через нього і свого майбутнього) вона є історично змінною формою. Тому завданням національної історіографії є формування своєїрідної культури патріотизму – збереження та відтворення минулого досвіду народу, держави, почуття

національної гордості для можливого його використання в діяльності людей.

Особливість сьогоднішньої політики історичної пам'яті в Україні полягає в її наближеності до традиції класичного модерну, в якому розбіжності в галузі історії пригнічувались. Всупереч європейській політиці історичної пам'яті, правляча українська еліта взяла курс на побудову єдино вірного історичного нарративу, який повинен був би консолідувати українську націю і підняти її патріотичну свідомість. В реальності він загострює конфлікт історичних пам'ятей як всередині країни, так і на міжнародній арені. Імпульс щодо поширення націоналістичного нарративу отримав живильне підґрунтя на тлі технологій гібридної війни. Україна стала жертвою використання ідеології «Руського світу», в якій історична пам'ять, як її головне знаряддя, виконувала завдання деконструкції української національної ідентичності соціальних спільнот цілих регіонів. Відтак, культурно лояльний нарратив до радянської історичної пам'яті, що підтримується значною частиною населення України, почав ототожнюватись з російським, а відповідно з ворожим до національних інтересів. Але чи можна ставити знак рівності між ідеологією «Руського світу», сепаратизмом та лояльністю до радянської культурної спадщини? Свято Перемоги у Великій Вітчизняній війні в націоналістичному дискурсі вважається однією з головних подій, що пов'язує населення України з радянським нарративом історичної пам'яті. Натомість, саме ця подія, за даними соціологічних досліджень, об'єднує переважну більшість українських громадян. В опитуванні, проведеному Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва»

спільно з соціологічною службою «Ukrainian Sociology Service» в 2015 р., виявилось, що, незважаючи на всі запропоновані владними групами нововведення, 9 травня – це єдина дата, яка об'єднує 84 % населення сучасної України (Якубін, 2016: 166). Індикатором невдоволення українськими громадянами політикою історичної пам'яті стали масові акції 9 травня 2017-2018 рр., які були своєрідним «майданом» громадян, орієнтованих на ідеали «пострадянської України – мирної, індустріально, економічно розвиненої країни, лояльної до радянської культурної спадщини...спрямований проти спроб нав'язати українцям інші уявлення про минуле їх сімей, їх персональної історії, місця в суспільстві». В той же час, в Україні немає політичної сили, яка могла б перетворити цю активність у відповідні їй установки, фактор політичного життя країни, включити в систему політичного представництва. Про певну закономірність подібних сплесків громадянської активності нам доводилось писати ще у 2013 р.: деідеологізації політичного активізму, відсутності на народному рівні дієвих механізмів артикуляції колективних інтересів, вже тоді наявних передумов формування етнокультурних солідарностей в Україні (Єнін, Віхров, 2013: 232; Єнін, 2010; Єнін, 2012).

Всупереч такій політиці, що проводиться правлячим класом, дані досліджень Центру Розумкова 2016 р. свідчать про ключове значення приналежності до єдиної держави в процесі національної ідентифікації. Українську націю, як перш за все громадянську, сприймають 55% україномовних і російськомовних і 58% двомовних респондентів. Сприймають Україну як свою Батьківщину 96% україномовних і 74%

російськомовних респондентів. Спільне розуміння цінності держави відображено у поглядах на патріотизм. Більшість опитаних пишаються або позитивно відносяться до державних символів та атрибутів України – прапора, гербу, гімну, національної грошової одиниці, українській мові як державній (Центр Разумкова, 2016: 84-94). У всіх групах респонденти погоджуються з тим, що для того, щоб вважатися патріотом, людина, в першу чергу, повинна виховувати любов до України в своїх дітях, піклуватися про добробут своєї сім'ї, поважати свою державу, її символи, закони, інститути влади, знати її історію і культуру, працювати на благо своєї країни, бути готовим боротися за дотримання прав і свобод, захищати її міжнародну репутацію.

Результати модерованих групових дискусій (МГД)

Цінності громадянського патріотизму виявились пріоритетними для української молоді в інтерпретації його ідейного змісту та мобілізаційного потенціалу. Молоді респонденти проводили кордони між «конструктивною» і «деструктивною» формами патріотизму. Перша, на їх думку, ґрунтується на почуттях любові та гордості до своєї країни, повсякденній, спрямованій на її благо професійній та громадській діяльності (Дмитро, 17 р.: «На мою думку, справжній, щирий патріотизм полягає в тому, що я кожен день з любов'ю вкладаюся в свою роботу. Я знаходжусь на своєму робочому місці, творю щось, і знаю, що моя робота принесе користь моїй країні..»). Друга включає в себе почуття та дії, які межують з явищами фанатизму, націоналізму, шовінізму, авторитаризму, нацизму (Сергій, 17 р.: «Важно виділяти грань патріотизма з нацизмом, и не

переступать её, и не быть патриотом своей страны, одновременно с этим питая ненависть к другим странам и народам»). Крім того, молодь відзначає, що патріотизм може мати виключно показний характер, позбавлений будь-якого діяльного наповнення і виражатися лише у демонстрації національної символіки, критики і ненависті до інших країн.

Помітним є суттєвий вплив ліберально-демократичних ідеологем на уявлення та оцінки молоді патріотизму. У своїх відповідях молоді респонденти у своїх судженнях часто включали в це поняття соціальні відносини, що базуються на свободі вираження власної точки зору, толерантному й поміркованому підході до громадянських прав інших людей. У такої категорії молоді викликає різке неприйняття насильницьке нав'язування державою патріотичних ідей та почуттів (Дмитро, 17 р.: людина повинна сама дійти до того, що вона належить до якоїсь нації і вона буде патріотом тієї чи іншої держави. Це не повинно даватися зверху, як жорстка команда. Тому що це злочин, це диктатура. Якщо ми говоримо про демократію, такого просто не повинно бути»). Такі ціннісні судження свідчать про наявність соціокультурної динаміки патріотизму, зумовленої соціально-політичними умовами глобалізації і демократизації світової спільноти, включення молоддю в патріотизм полікультурного змісту.

Єдність аксіологічного і праксеологічного аспектів патріотизму проявляється в його інтерпретації молодими респондентами як любові до своєї країни, готовності своїми діями дбати про її процвітання, повагою до національних традицій, культури та мови. Молодь наголошувала на тому, що патріотизм – це не пасивне почуття. Це почуття, яке мобілізує і

об'єднує народ на активну діяльність на благо і розвиток своєї країни, мотивує до пізнання її національних особливостей. Крім того, в обговоренні концепту патріотизму молодь розмежовує поняття «країни», яке наповнюється такими смисловими складовими, як «культура», «традиції», «народ», та «держави» – як «апарату чиновників та політиків». В оцінках багатьох респондентів спостерігається прихильність до своєї країни, народу, національних традицій, віра у розвиток та піднесення України у майбутньому, одночасно з гострою зневагою до політичних керманців і державної влади (Марія, 18 р.: «Следует разделять понятия – страна и государство. Страна – это народ, а государство – это власть. Если спросить: являюсь ли я патриотом своей страны? Да, являюсь, потому что я люблю свою страну. И я, в тоже время, ненавижу государство. Я не могу спокойно смотреть на то, что делает власть с людьми, ресурсами, со страной»).

Звертає на себе увагу, що сприйняття (декодування) патріотичних цінностей у формі владних ідеологічних конструкцій не відбувається молоддю механічно. Вона активно реконструює цей концепт відповідно до своїх світоглядних уявлень та життєвого досвіду. Українська молодь відчуває свідому ідеологізацію українським правлячим класом концепту патріотизму (на чому робиться акцент в конструктивістському дискурсі), перетворення його на знаряддя політичної боротьби та захист своїх владних інтересів, формування зневажливого ставлення населення до інших етносів і держав. З іншого боку, молодь підкреслює конструктивне інструментальне значення патріотичних цінностей в об'єднанні народу в єдину політичну організацію, що запобігає державу від розпаду:

Микита, 17 р.: «Це є пропаганда, з однієї сторони, але з іншої, якщо цим не займатися, то люди почнуть прославляти якісь інші держави, вони не будуть відчувати себе єдиним цілим, і просто розпадатимуться. І дійсно треба якось відроджувати свою самосвідомість та свою історію, але в розумних мірах, щоб не відчувати ненависть до інших країн. Але при цьому і розуміти свою гордість».

Територіальні зазіхання РФ та військовий конфлікт на Донбасі відіграли певну роль у формуванні патріотизму. Екстраординарність подій, що відмінняє колишній порядок та повсякденний хід речей, проблематизує почуття колективної ідентичності та національної єдності. Учасники МГД відмічають певне пробудження патріотичних почуттів після 2014 р., у зв'язку з анексією Криму Росією та військовими подіями на Донбасі. Ці події мотивували молодь до військової мобілізації, більш широкого використання української мови, залученню до громадської діяльності:

Роман, 20 р.: «Майдан трішки перевернув свідомість нації і дав зрозуміти, що ми щось можемо. Це все призвело до сумних наслідків, але змусило повірити в себе. Ми бачимо чоловіків, які самостійно пішли на фронт, а раніше намагалися втекти від призову».

Щоправда, з часом таке патріотичне піднесення, як відмічають респонденти, почало поступово зменшуватись через «популізм» та «маніпулятивні апеляції можновладців до патріотичних почуттів народу», відсутність належного забезпечення української армії з боку держави.

Молодь не вбачає у більшості своїх ровесників носіїв патріотичних цінностей. Низька ефективність політичної влади, важкі економічні умови формують прагнення частини молодих людей реалізуватися, виїхавши за кордон. Молодь зазначає, що не бачить зацікавленості у собі як спеціалістах з боку представників влади, яка, в свою чергу, не демонструє зразків патріотичної поведінки і не є моральним авторитетом у її свідомості. Через концепт патріотизму молоддю відображається розуміння існуючого політичного режиму в країні і виражається відношення до способу організації політичного та соціально-економічного життя з точки зору ефективності функціонування в інтересах більшості населення.

Ніна, 19 р.: «Мы берем пример с тех, кто владеет нашим государством. Я бы сказала, что они думают только о себе, они не думают о будущем нашей страны, нашей молодежи. Они думают только о том, как заработать себе деньги, поскорее отсюда уехать. Я считаю, что будущего в нашей стране нет и это очень печально. Я бы, например, не хотела никогда выезжать из страны в другую жить, но, к сожалению, я понимаю, что это придется сделать скоро многим».

Факторами, що, на думку молоді, мотивують приймати участь у військовій мобілізації є патріотичні цінності та почуття окремих індивідів, а також певні державні заходи спрямовані на підвищення престижності служби в армії: соціальна реклама, фінансовий інтерес та пільги.

Демотивуючих чинників приймати участь у військової мобілізації було названо більше. Низький професійний та моральний авторитет

представників політичної влади; сприйняття масовою свідомістю війни як своєрідного засобу збагачення влади та великого бізнесу; невисокий професійний престиж служби в армії; негативна оцінка певної частини суспільства; відсутність достойної державної допомоги й захисту тих, хто повернувся після бойових дій:

Марія, 18 р.: «Деякі кажуть, що дурний, що пішов на фронт»;
Ангеліна, 18 р.: «Це дуже складне питання. В нашій країні ти можеш бути дуже патріотичним, але повернутися з війни без ніг і держава не перейматиметься тобою».

На думку молоді, можновладці в Україні, на відміну від європейських країн, не підняли на достатній рівень престижність військової служби, щоб це служило надійним мотивуючим чинником.

Максим, 20 р.: «Завжди служба в армії була почесною професією. Те ж саме в Європі. А в Україні йдучи в армію, ти ідеш на вірну смерть».

У відповідях молодих респондентів був також представлений пацифістський варіант патріотизму, що являє собою ідеологічну модифікацію любові до батьківщини, яка базується на ідеї ненасилля, вирішенні соціальних конфліктів ненасильницьким шляхом, визнає людське життя в якості найвищої цінності і є антиподом військової версії патріотизму:

Аліна, 19 р.: «Если бы у нас в стране были бы действительно патриотичные люди, точно так же и правительство, никогда бы

не произошло этой войны, братоубийственной войны, которая просто бессмысленна».

Деякі респонденти прямо роблять наголос на ліберально-демократичних цінностях, першості невід'ємних природних прав людини перед обов'язком воювати за свою державу:

Діана, 19 р.: «Ми всі за демократію, лібералізм, то чому мені має держава казати, що я маю іти за неї воювати... Держава зазіхає, по суті, на наше життя».

Патріотизм, в уявленнях молоді, не обов'язково передбачає прагнення приймати участь у військовій мобілізації. Представлена позиція, що патріотизм проявляється в повсякденному житті і діяльності людини і пов'язаний з сумлінним виконанням службових обов'язків і громадянського боргу. Наука, культура, мистецтво, спорт та інші сфери суспільного життя, в яких молодь, на її думку, може проявити свої найкращі якості, не будучи однаково корисною для своєї країни на війні.

Ставлення до проходження строкової служби серед респондентів є неоднозначним. Частина з них підтримала ідею загальності військової підготовки для всіх громадян:

Соломія, 18 р.: «Хочу додати по Ізраїлю. Вони дуже сильні у військовій сфері. У них всі чоловіки і жінки проходять службу в армії. Військова служба дозволяє населенню завжди бути наготові в гарній формі».

Інші молоді респонденти підтримали ідею виключно контрактної форми армії, особистого вибору людини проходити строкову службу. Це, на їх

думку, є однаково корисним, як для окремих людей, так і для суспільства в цілому, дозволить підвищити ефективність використання людського капіталу в різних сферах суспільного життя, знизити число людських втрат під час служби в армії та ведення бойових дій. Примусова строкова служба не дає, як вважають прихильники контрактної служби, необхідних знань та навичок, які можуть бути ефективно використані під час війни:

Дмитро, 18 р.: «Для меня послужить в армии не проблема, но я не тот человек, который понадобится государству для того, чтобы меня учить год ходить и бегать. Как по мне, лучше набрать достойных профессионалов, чтобы они могли защищать Родину, чем каких-то непонятных совсем разных людей забирать в армию, учить военному делу... Вот призвали тебя в армию, отправили в казарму, на какой-то полигон... Всё равно ты демобилизуешься... у тебя настанет своя жизнь, семья, дети. Когда придет время защищать Родину, то всё равно у тебя не останется тех знаний, которые ты приобрёл в этой армии... Общая масса обычных парней, которых призывали в армию, будут гибнуть из-за недостатка каких-то навыков».

Служба в армії у переважної частини опитаної молоді не вважається престижною (Владислав, 20 р.: «У нас в Україні армія нічого не дає. Зараз люди йдуть в армію, якщо не мають майбутнього, роботи. Чому я маю віддавати півтора роки людям, які самі довели країну до такого стану?»). Це підтверджується також даними соціологічного дослідження 2016 р., проведеного Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА» на

замовлення Міністерства молоді та спорту України. Найменш привабливими для молоді є професії військового (12,1%), фермера/фахівця у галузі сільського господарства (7,3%), інженера (8,7%). Натомість привабливими професіями для молоді є бізнесмен/підприємець (44,4%), юрист (40,6%), лікар (37,2%). Вказані професії за оцінками молоді забезпечують успіх у житті (Центр соціологічних досліджень «ОМЕГА», 2016: 27-28).

Молоді респонденти часто протиставляли Україні ефективність військової підготовки в країнах Ізраїлю і США:

Настя, 20 р.: «Когда молодые люди говорят о службе в армии, негативно высказываются. Говорили, что пошли бы, если бы там была хорошая подготовка, как в израильской армии, американской, чтобы полезно было. А не то, что там ты чистишь картошку, а потом ты должен воевать. И вся эта дедовщина... Система вообще, в принципе, устарела. Если бы была она более модернизирована, то, возможно, ребята туда шли».

Найбільш ефективними формами допомоги Збройним Силам України є, перш за все, надання матеріальної допомоги, що включає в себе медичне забезпечення, харчування для військових, допомога технічними засобами ведення бойових дій та виживання в польових умовах. Також було зазначено про важливість моральної підтримки та належної психологічної реабілітації:

Альона, 20 р.: «Моральная поддержка также важна. Ездить с концертами, детские рисунки и письма...».

Волонтерство є важливим внеском у допомогу армії, але воно не вичерпує проблему нестачі фінансового і матеріального забезпечення армії:

Роман, 20 р.: «Влада повинна робити зміни, на одному волонтерстві ми не виїдемо».

Лише незначна частина молоді, що приймала участь в МГД, змогла згадати історії, які б послужили надихаючим, хорошим прикладом в контексті добровільної військової мобілізації. Сюжети таких історій сповнені духом благородства українських військових, їх відданістю своєму народові, усвідомленням свого обов'язку захищати українську землю та готовності покласти життя задля добробуту своєї країни:

Ірина, 20 р.: «У меня есть знакомый. Он – народный мастер, гончар, ему 40 лет. Он отслужил в армии, был пограничником, потом занялся гончарством, это была его профессия. Когда начались военные действия, он никому не сказал, что пошёл добровольцем, а сказал, что его призвали. Он мне рассказывал, что для него это было важно, он понимал, что это его долг, и он украинец, он потомок казаков, и как сидеть дома, если на его Украину напали... Меня вдохновляет, что он мог и не идти, то есть он всех обманул и сказал, что его заставили, а на самом деле сработал исторический инстинкт, он должен защитить свою страну, и он не может сидеть спокойно и смотреть на то, как забирают землю. Противостояние несправедливости»).

Ще один тип надихаючих молодь історій містять сюжети героїзму українських військових, дружби та альтруїзму на полі бойових дій:

Василь, 17 р.: «Мій старший друг розказував про знайомого, який виніс на плечах тяжко пораненого. Він ніс його 2,5 км лісом на плечах до бази, хоча сам був пораненим. Я чув, що ця історія надихнула багатьох».

В цілому ж, переважна більшість молодих респондентів вважає, що історії про реальні військові дії демонструють трагедію війни, знецінення людського життя.

Висновок

Формування патріотизму української молоді відбувається в цивілізаційних умовах, провідними тенденціями яких є, з одного боку, входження України в глобальну відкриту економіку та інформаційний простір з переважаючим акцентом на ліберально-демократичних цінностях, правах та свободах індивідів; з іншого – територіальний конфлікт з РФ, військові дії на Донбасі, що стимулюють ідеологічний ухил порядку денного в Україні вправо, де колективна ідентичність є більш пріоритетною за індивідуальні права та свободи. В рамках українського соціокультурного простору ці тенденції породжують такі ціннісні модифікації патріотизму у свідомості молоді:

1) громадянська форма патріотизму, яка проявляється в любові до батьківщини, її історії, культури, звичаїв і традицій; прагненні незалежно

від етнічної приналежності своїми реальними, а не символічними діями сприяти прогресу своєї країни;

2) інтеріоризація частиною молоді духовних цінностей етнічного патріотизму (що засуджувалось учасниками МГД);

3) пацифістський варіант патріотизму в контексті толерантності, ідеї ненасилля, визнання людського життя в якості найвищої цінності;

4) індиферентність як до громадянської, так й етнічної форм патріотизму.

Низький рівень життя та легітимність правлячого класу й відчуття молоддю обмеженості шансів професійної самореалізації в Україні є одними з ключових чинників її невисокої готовності у мобілізації в системі ціннісних координат «особистість-батьківщина». Особливо це стосується військової форми мобілізації. Демотивуючим чинником для молоді приймати в неї участь є низький професійний та моральний авторитет політичного класу; сприйняття війни як засобу збагачення влади та представників великого бізнесу; невисокий професійний престиж служби в армії; негативна оцінка суспільства; відсутність достойної державної допомоги й захисту після повернення з бойових дій. Професія військовослужбовця входить в перелік найменш привабливих для молоді професій, таких, що не забезпечують життєвий успіх.

На основі отриманих результатів МГД можна зробити припущення, що піднесення патріотичної самоідентифікації молоді на сьогодні залежить більшою мірою від зовнішніх факторів (анексія Криму та інтервенція РФ на Донбасі), ніж від внутрішньої політики. Основна

зовнішня загроза здатна призвести до загальносуспільної мобілізації молоді на основі патріотичних цінностей, як показали результати МГД, – повномасштабне військове вторгнення та обмеження національного суверенітету з боку сторонніх зовнішньополітичних агентів.

В умовах територіального конфлікту з РФ та військових подій на Донбасі, правлячий клас в Україні проявляє інтенції до моделювання та розповсюдження етнічної форми патріотизму, позиціонування в мас-медіа образу РФ в якості ворога, формування з націоналістичним ухилом єдино вірного історичного наративу та нормативно-правової бази з акцентом на військову мобілізацію. Цей політико-ідеологічний рефлекс стратегії консолідації населення, в тому числі його молодіжної верстви, перегукується з особливостями мобілізаційних практик періоду формування національних держав та колоніальних імперій, коли цілеспрямоване спонсорство державою як культурних, так і ідеологічних складових націоналізму вважалося корисною технологією у масовій мобілізаційній війні. Однак, історична і соціокультурна динаміка патріотизму, що проявляється, зокрема, у проникненні у зміст його інтерпретації молоддю полікультурного змісту та ліберально-демократичних цінностей (дані МГД) не дозволяє сподіватись на успішність етнічного патріотизму в державотворчих процесах. Дискурс українського патріотизму в лоні етнічного націоналізму, що зараз має певні інтенції в політичному та інтелектуальному полях України, особливий акцент на військовій складовій патріотичного виховання, а також формування нормативно-правової бази з акцентом на військову мобілізацію, вступає в суперечність з ціннісними установками молоді, а

також такими трендами сучасного світового розвитку як глобалізація, демократизація, інформатизація та мультикультуралізм. Це ставить питання переосмислення моделей та засобів національно-патріотичного виховання з боку держави, освітніх закладів, мас-медіа, громадських організацій та інших соціальних інститутів. Взаєморозуміння в глобальному світі будується на основі ціннісної комунікації, що виступає основою стабільності та інтеграції. Організація держави на принципах етнічного націоналізму, де найважливіші елементи організації соціуму підтримують культурну єдність, ставить під загрозу основні принципи демократії і свободи та вступає в суперечність з принципами побудови суспільства ЄС (проект під гаслом «Єдність в різноманітті», який задумувався як альтернатива європейському націоналізму), вступ до якого декларується правлячим класом стратегічною зовнішньополітичною метою України.

Певний об'єднувчий та мобілізаційний потенціал для національної спільноти та її молодого покоління може мати модель громадянського патріотизму («конституційного патріотизму» в термінології Ю. Хабермаса), основоположною умовою формування якого є наявність високої політико-правової культури, домінування державних політико-культурних цінностей над етнокультурними і етноконфесійними, створення в суспільстві через механізми державної політики передумов патріотичного відношення до своєї країни. Зокрема, як показали результати МГД, характеристиками, які визначають суб'єктивне ставлення української молоді до своєї країни та цінностей патріотизму є: моральна та професійна легітимність політичного класу; створення державою

гідних умов життя громадян; соціальна, економічна, правова, політична захищеність державою; гарантії стабільного всебічного розвитку індивідів; тотожність ідеалів і мети існування у держави та її громадян; децентралізація влади. Через концепт патріотизму молоддю відображається розуміння існуючого політичного режиму в країні і виражається відношення до способу організації політичного та соціально-економічного життя з точки зору ефективності його функціонування в інтересах більшості населення.

Бібліографія

- Єнін, М. (2010). Еліта і народні маси в суспільстві другого модерну. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. 2010. №891. 50-55.
- Єнін, М. (2012). Ідеологічні трансформації в суспільстві другого модерну. Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Т.ХІІІ. Вип. 217. Серія «Соціологія». Донецьк. 165-171.
- Єнін, М., Віхров, М. (2013). *Ідеологічні ідентичності та можливість групових рухів солідарності в сучасній Україні*. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (соціологічні науки). №23. 222-236.
- Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих

територіях у Донецькій та Луганській областях». URL: [http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2268-19] (дата останнього відвідування 5 червня 2018).

Концепція національно-патріотичного виховання. Додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 16. 06. 2015 р. № 641. URL: [npnu.edu.ua/ua/files/vr/knpvdm16062015.doc] (дата останнього відвідування 3 червня 2018).

Кутуєв, П. В. (2005). *Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм*. К.: “Сталь”.

Кутуєв, П. В. (2016). *Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика».

Особливості ідентичності окремих мовних і національних груп 2016. Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. №3-4. URL: [http://razumkov.org.ua/uploads/article/NSD161_cat.pdf] (дата останнього відвідування 1 червня 2018).

Хабермас, Юрген (2005). *Политические работы*. Сост. А. В. Денежкина; пер. с нем. Б. Скуратова. – М.: Праксис.

Хобсбаум, Э. (1998). *Нации и национализм после 1780 года*. СПб.: Алтейя.

Цінності української молоді (2016). *Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді віком від 14 до 35 років (Дослідження проведене Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА» на замовлення Міністерства молоді та спорту України)*. – Київ.

- Чолій, Сергій (2016). *Мобілізація на периферії. Військовий обов'язок як фактор модернізації імперії Габсбургів 1868–1914* : Монографія, Київ: Гранма.
- Якубін, Олексій (2016). *Страсті за війною: колективна пам'ять в Україні (2010-і роки)*. Спільне, №10. 159-166.
- Якунін, В., Гула, Р. (2015). *Патріотизм і націоналізм: досвід і уроки історії*. Монографія. – К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф».
- Cholij, Serhij (2013). Die Modernisierung der österreichisch-ungarischen Streitkräfte (1868-1914) – eine Chance für die galizischen Rekruten? In Haid, Elisabeth, Weismann, Stephanie & Wöller, Burkhard (Hg.) (2013). *Galizien: Peripherie der Moderne – Moderne der Peripherie?* (Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung/ Hrsg. vom Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, #31). Marburg: Verlag Herder-Institut, 109-122.
- Eckhard, W. (1989). *William H. McNeill. The Pursuit of Power: Technology, Armed Forces and Society Since A.D. 1000*. Comparative Civilizations Review, Vol. 21, No. 21. 126-131.
- Enin, Maxim (2016). The change of the attitude of Ukrainians to Russia in the conditions of the anti-terrorism operation and humanitarian aid needs of population of Donbass: the results of sociological research. *Świat Idei i Polityki*. Том 15. 139-165.
- Hobsbawm, E. (1983). *The invention of tradition*. Edited by Eric Hobsbawm and Terence Ranger. Cambridge University Press.

- Hryniuk, Stella (1991). *Peasants with Promise: Ukrainians in Southeastern Galicia 1880–1900*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta.
- Kateb, George (2006). *Patriotism and other mistakes*. New Heaven: Yale University Press.
- Posen, Barry (1993). *Nationalism, the Mass Army, and the Military Power*. *International Security*, №18. 80-124.
- Tilly, Charles (1990). *Coercion, Capital, and European states AD 990-1990*. Cambridge: Basil Blackwell.
- Yenin, Maksym (2016 a). *Terrorist organizations and social technologies in conditions of the hybrid war*. *Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”*. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ; Одеса: Видавничий дім «Гельветика», № 3/4 (31/32). 24-29.
- Yenin, Maksym (2016 b). *Higher education in Ukraine: current problems and probable social consequences of its reforming in the context of neoliberal transformation*. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, No 1. 117-126.